

het zusterconvent van *Zennewijnen* tolvrijden tolvrijdom te Niemands-vriend en te Ammers voor goederen bestemd voor eigen gebruik.

1018. 1254 aug. 27. Petrus, kardinaal-diaken van S. Georgius ad Velum aureum, pauselijk legaat, draagt de abt van Middelburg op, er op toe te zien dat geen afbreuk wordt gedaan aan het door hem aan de abt en het convent van Sint-Michiel te *Antwerpen* bij oorkonde toegekende recht op een proportioneel gedeelte van de novale tienden in parochies waar hun reeds oude tienden toekomen.

1027. 1254 nov. 2. Rooms-koning Willem verleent aan Gertrud abdis van *Quedlinburg* het banrecht; de oorkonde wordt uitgevaardigd te Egmond.

1256. 1255 aug. 15. Gravin-weduwe Machteld bepaalt in overleg met de abt van *Mariënweerd*, dat in de kerk van 's-Gravenzande twee priesters zullen dienst doen, (enz.).

Abdij van Berne

H. VAN BAVEL, O. Praem.

Heeswijk-Dinther (Nederland)

Jan Gossaerts retabel voor het hoogaltaar van de abdijkerk te Middelburg.

Onlangs liet kunsthistorica E. Dhanens¹⁾ een studie verschijnen waarin de resultaten worden meegedeeld van haar onderzoek naar het gebeeldhouwde wandgraf dat omstreeks 1542-1545 in de kerk van de norbertijnenabdij van Middelburg in Zeeland werd opgericht ter herinnering aan Willem II, graaf van Holland en Rooms-Koning (†1256), en zijn echtgenote Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg (†1266). Zij schetst de voorgeschiedenis van het graf in de context van de bouwgeschiedenis van de norbertijnenabdij van Middelburg. Daarna tracht zij stap voor stap na te gaan hoe het plan van dit wandgraf vorm kreeg en hoe het werd uitgevoerd in samenhang met de wederopbouw en inrichting van het koorgedeelte der abdijkerk dat in 1492 door brand was verwoest. Het duurde een goede vijftig jaar voor de schade was hersteld. Toen kon de abdij trots zijn op een nieuw koorgestoelte, een groot altaarretabel van Jan Gossaert genaamd Mabuse, en een nieuw koningsgraf. Maar in 1568

¹⁾ E. DHANENS, *Het graf van Rooms-Koning Willem II en de rol van Jan Gossaert in de wederuitrusting van de koorkerk te Middelburg in Zeeland in Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, 46, 1985, nr. I, p. 63-142.

vatte het koorgedeelte weer vuur ten gevolge van blikseminslag en werd opnieuw volledig vernield.

Het terugvinden van een beschrijving van het koningsgraf²⁾ was voor de auteur aanleiding om aan de hand van archiefmateriaal en van kunsthistorische vergelijkingspunten alsnog een benaderende beschrijving van de verdwenen kunstwerken te geven. Van belang bij deze reconstructie was het feit dat de auteur het rijkgeborduurde antependium met vijf bijbelse tafeltaferelen — het zogenaamde *antependium uit de kapel van Nassau* dat bewaard wordt in de koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel — kon identificeren als een kunstwerk uit het bezit van de voormalige abdij van Middelburg³⁾. Vertrekkende van deze taferelen die allen betrekking hebben op de eucharistie, waagt de auteur een poging om vast te stellen welke motieven door Jan Gossaert op het uitzonderlijk grote altaarretabel werden uitgewerkt. Voortbordurende op de themata van het antependium, waarvan de kartons aan Jan Gossaert worden toegeschreven, legt E. Dhanens verbindingen naar de spiritualiteit van de norbertijnen die als eucharistiegericht wordt omschreven in een kader van humanisme en geleerdheid. Hieruit spruit het motief van de twijfel voort. De bekoring van de twijfel in verband met de *realis praesentia* kan best worden geweerd, zo redeneert de auteur, door het uitbeelden van het tafereel van de zogenaamde Gregoriusmis: de lijdende Christus die op het altaar verschijnt op het ogenblik dat een geestelijke uit de omgeving van paus Gregorius de Grote, tijdens diens H. Mis, aan de tegenwoordigheid van

²⁾ Het handschrift bevindt zich in BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, en wordt in de *Catalogue de la Bibliothèque de F.V. Goethals, Manuscrits*, Brussel 1878, p. 351, Nr. 1655 als een 17de-eeuwse kopie beschouwd, terwijl E. DHANENS, *op. cit.*, p. 63, verwijzend naar een vroegere studie, de verzameling grafschriften als een origineel schetsboek uit het jaar 1559 identificeert.

³⁾ E. DHANENS, *op. cit.*, p. 107-114, die in *Bijlage VI* (p. 133-134) een Nederlandse vertaling publiceert van het Latijnse verzoekschrift dat Mathheus van Ierssel, oud-kloosterling van de afgeschafte abdij van Middelburg, inmiddels abt van Sint-Michielsabdij te Antwerpen, aan prins Maurits van Nassau richtte om het kostbare *antependium*, dat met het oog op de dreigende uitdrijving van de kloosterlingen in Breda in veiligheid was gebracht, terug te vorderen als enige rechthebbende. Dit rijkgeborduurde *antependium* was in 1609 door de katholieke Nassau-prins Filips-Willem mee naar Brussel genomen om het te gebruiken in de kapel van het Hof van Nassau. Nu, in 1618, genoemde prins overleden was, meende abt van Ierssel aanspraak te kunnen maken op het vroegere bezit van de abdij Middelburg. Hij kreeg geen voldoening. Het kunstwerk belandde in de norbertijnenabdij van Grimbergen waar prelaat Outers zijn wapenschild en dat van de abdij op het kunstwerk liet aanbrengen. In 1850 kocht het Koninklijke Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel het *antependium* van een privé-bezitter.

Jezus in de eucharistie twijfelt. Deze veronderstelling wordt gestaafd door het bestaan van een gravure waarop Jan Gossaerts voorstelling van dit eucharistische wonder wordt weergegeven. Bovendien zou het bezoek van Albrecht Dürer aan de abdij van Middelburg en vooral diens minder vleiend oordeel over de compositietechniek van Jan Gossaert deze veronderstelling kunnen onderbouwen. Op de beide zijluiken vermoedt E. Dhanens enerzijds een afbeelding van Maria, de patrones van de Middelburgse abdij, en anderzijds een afbeelding van Sint-Norbertus met aan zijn voeten de ketter Tanchelm.

We laten hier buiten beschouwing of de spiritualiteit der norbertijnen in de eerste helft van de 16de eeuw de eucharistische trekken vertoonde die vooral in de 17de eeuw, in het kader van de contra-reformatorische bewustwording van eigen identiteit, een belangrijke rol zouden gaan spelen⁴). Ook lijkt het weinig waarschijnlijk dat in de periode van het ontstaan van het Gossaert-drieluik, de ordestichter, die pas in 1582 werd «gecanoniseerd»⁵), de ketterbedwingende houding kan worden toebedacht die pas tijdens het geestelijke réveil van de 17de eeuw triomferend in de verf wordt gezet.

Het is de bedoeling van deze bijdrage aandacht te vragen voor een dokument uit het abdijarchief van Tongerlo dat elementen aanbrengt om het raadsel van het grote drieluik uit de abdijkerk van Middelburg te helpen oplossen.

Het stuk draagt *in dorso* de vermelding *Beschrijvinge van de Bauwen ende Edificien gedaen door de Heeren Prelaten T Scrooten ende Strijters*⁶). Uit de context van de beschrijving blijkt dat de oorspronkelijke tekst moet zijn samengesteld in het begin van de 17de eeuw. De incorporatie

⁴) Zie K.A. HUBER, *Spanien und die Prämonstratenserkultur des Barock*, in *Historisches Jahrbuch*, LXXII, 1953, p. 349-378; T. GERITS, *Sint Norbertus in de Brabantse Kunst*, Averbode, 1971, p. 14-18 en vooral Renate STAHLHEBER, *Die Ikonographie Norberts von Xanten. Themen und Bildwerke*, in *Norbert von Xanten. Adeliger-Ordensstifter-Kirchenfürst*, ed. K. ELM, Köln, 1984, p. 217-245.

⁵) E. VALVEKENS, *La «Canonisation» de Saint Norbert en 1582*, in *Analecta Praemonstratensia*, 10, 1934, p. 10-47.

⁶) Het stuk wordt bewaard in Abdijarchief Tongerlo (AAT), IV, 199, nr. 1. De tekst werd ook reeds gebruikt in W. VAN SPILBEECK, *De voormalige abdijkerk van Tongerlo en hare Kunstschaten*, Antwerpen, 1883, p. 61. Hier zegt Van Spilbeeck: «In den zijbeuk ten Noorden, hangt eene groote grijschildering 'op doeck, sonder coleuren anders dan de aensichten; d'welck is gemaect doir M' Jan de Mabuse' (punctuatie van Van Spilbeeck). Hier hebben wij het patroon of de schets van het tafereel dat Jan Gossart — naar zijne geboorteplaats de Maubeuge en Mabuse geheeten — voor het hoogaltaar der abdij van Middelburg schilderde, en dat volgens Miraeus in eene brandramp vernietigd, volgens de Bollandisten door de geuzen in 1566 geroofd werd.»

van de abdij van Tongerlo in de *mensa* van de bisschop van 's-Hertogenbosch laat nog steeds haar sporen achter, maar er is een begin van herstel waar te nemen⁷⁾. De '*Beschrijvinge*' die voor ons ligt, is een 18de-eeuwse afschrift, waarin we duidelijk de hand van Willem van Boven herkennen, die de taak van cellier van de abt en van het convent vervulde van 1766 tot 1790⁸⁾. In de vrijgelaten rechterhelft van de folio-vellen zijn aanvullende aantekeningen aangebracht door twee verschillende handen, waarvan één die van abdijschrijver Adriaan Heylen⁹⁾ is. Dat het hier om een afschrift van een ouder document gaat, blijkt uit een vergissing van de kopiist die een correctie, vermoedelijk in de marge van het origineel aangebracht, niet op de juiste plaats invoegde¹⁰⁾.

Voor ons is de volgende zin van belang: «... in den buijck vander kercke compt aan beide sijden eenen ganck mette pijlaernen vander kerck afgescheijden, hangende in den ganck van de noordesijde een seer groot stuck schilderije op doek sonder coleuren anders dan de aensichten d'welck is gemaickt doir Meester Jan de Mabuse tot eenen patroon waer nae dat geschildert is geweest de taeffereel van den grooten altaer in der Abdije van Middelborch van de selve orden, d'welck Heer Aert Streysters¹¹⁾ voerseide heeft vercregen van den Abt van Middelborch¹²⁾ in den jaere

⁷⁾ De beschrijving van het kerkinterieur vermeldt het grafmonument dat in 1561 ter nagedachtenis van prelaat Streysters werd opgericht. Bij wijze van verontschuldiging vermeldt de schrijver dat de incorporatie van de abdij van Tongerlo bij de mensa van de bisschop van 's-Hertogenbosch en de moeilijke oorlogsomstandigheden het onmogelijk gemaakt hebben de verfraaiing van kerk en abdijgebouwen verder te zetten en de nodige onderhoudswerken te laten uitvoeren. Wat er op wijst dat de tekst begin 17de eeuw moet ontstaan zijn. Deze datering wordt bevestigd door de oproep tot hunne Hoogheden — bedoeld zijn Albrecht en Isabella — om de katholieke godsdienst te steunen en de abdij te bevestigen in het gebruik van hare rechten en privileges (fol. 8r°).

⁸⁾ Willem van Boven uit Tilburg (1734-1804) (W. VAN SPILBEECK, *Necrologium Ecclesiae Beatae Mariae V. de Tongerlo*, Tongerlo, 1902, p. 129) verzorgde de administratie van de aankopen voor de abdijsamenleving. Zijn handschrift is goed bekend uit de registers van de boekhouding.

⁹⁾ Cfr. N.J. WEYNS, art. *Heylen, Jan Frans* (kln: *Adriaan*) *geschiedkundige*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 7, Brussel, 1977, kol. 365-371.

¹⁰⁾ In de zin: «Ende nijetegenstaende het sobre incompste *dotatie* van die dit tgodshuijs tegenwoordigh heeft behouden doir de *dotatie* van het bisdom van 'S hartogenbosche...» werd het eerste *dotatie* van op de verkeerde plaats ingelast (fol. 8r°).

¹¹⁾ Zie H. DE RIDDER-SYMOENS, art. *Arnold Streysters*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 8, Brussel 19, kol. 864-868.

¹²⁾ Abt van Middelburg was Cornelius van der Goes, religieus van de abdij van Middelburg die vanaf 1512 aan het hoofd stond van de abdij van Dielegem-Jette. In 1537 werd hij door zijn vroegere medebroeders gepostuleerd en keerde als abt terug naar Middelburg waar hij in 1541 overleed. Cfr. *Necrologium Abbatiae Diligemensis*, ed. J. LAVALLEYE, Tongerlo, 1926, p. 36.

1538. In d'middelste perck is geschildert de cruijcinge van ons Heere tusschen de moordenaers daer seer veel personagien ende perden ontrent sijn, op de deure aen de rechte sijde is geschildert daer ons Heere sijn cruijce draeght ende veronica hem tegen compt, met vele personagien, op d'andere deure is de verrijsenisse ons Heeren daer de wakers bij 't graf slapen ...»¹³).

Hoe moet deze tekst verstaan worden? In de nieuwe gotische abdijkerk van Tongerlo, die op 25 januari 1555 werd ingewijd, hing in de noordelijke zijbeuk een zeer groot op doek geschilderd triptiek. Deze grisaille wordt aan Jan Gossaert toegeschreven en wordt aanzien als een voorstudie voor het retabel van het hoogaltaar in de abdijkerk van Middelburg. Op het middenpaneel staat een kruisiging afgebeeld: Christus tussen de twee gekruisigde moordenaars in een levendig decor van toekijkende omstaanders en van imposante ruitergroepen. Op het rechter zijluik ontmoet de lijdende Christus Veronica, die hem het gelaat afwist met een doek waarop de trekken van de 'man van smarten' gefixeerd blijven. Op het linker zijluik werd het tafereel van Jezus' opstanding uit het graf geschilderd.

Deze gegevens zijn reeds terug te vinden bij Aubertus Miraeus die in 1613 schreef: «*Inter picturas a Goropio laudatas* (in een beschrijving van het interieur der abdijkerk van Tongerlo) *eminet ea quae Christi crucifixi historiam repraesentat, ex prototypo Middelburgensi Joannis Mabusii, praestantissimi inter Belgas pictoris desumpta*»¹⁴). Nog duidelijker beschrijft A. Sanderus het doek: «*Est et altera pictura in navi huius ecclesiae non minoris magnitudinis* (in vergelijking met de kopie van Leonardo da Vinci's Laatste Avondmaal dat in dezelfde kerk hangt) *quae Christum cum latronibus crucifixum exhibet, et in lateribus ostiis eundem crucem baiulantem, atque a mortuis resurgentem, auctore celeberrimo illo pictore Ioanne Mabusio*»¹⁵).

Volgens het getuigenis van Albrecht Dürer was het Middelburgse drieluik bijzonder groot¹⁶). Hoe groot het retabel van Jan Gossaert wel was, kunnen we bij benadering vaststellen aan de hand van Sanderus'

¹³) AAT, IV, bundel 199, nr. 1, fol. 6v°.

¹⁴) Aubertus MIRAEUS, *Ordinis Praemonstratensis Chronicon*, Coloniae Agrippinae, p. 98.

¹⁵) A. SANDERUS, *Chorographia Sacra Tungerloae*, Brussel, 1659, fol. 76; zelfde tekst in A. SANDERUS, *Chorographia Sacra Brabantiae*, t. I., Hagae Comitum, 1726, p. 383. Er wordt ook melding gemaakt van Gossaerts werk in de *Acta Sanctorum Iunii*, Antwerpiae, 1685, p. 977, n° 76.

¹⁶) Zie E. DHANENS, *op. cit.*, p. 117-119.

opmerking dat de Tongerlose grisaille-uitvoering van de Middelburgse triptiek niet minder omvangrijk is dan de kopie van Lionardo da Vinci's Laatste Avondmaal. Welnu, dit laatstgenoemde werk is 4,18m. hoog en 7,94m. breed¹⁷⁾.

Volgens de hoger geciteerde passage uit de '*Beschrijvinge*' heeft abt Streymers (1530-1560) Jan Gossaerts grisaille-triptiek 'verkregen' van zijn collega uit Middelburg. Welke transactie we ons bij deze mededeling moeten voorstellen is niet zonder meer duidelijk. Werd ze door Streymers aangekocht? In dat geval zou men redelijkerwijze administratieve sporen van deze belangrijke aanwinst in de betrouwbare abtelijke rekeningboeken moeten aantreffen. Maar dit is niet het geval. Of werd het eigendom op een andere titel aan Tongerlo overgedragen?

Over de verdere lotgevallen van Mabuses Kruisiging zijn ons de volgende gegevens bekend.

Volgens een aantekening uit het jaar 1721 blijkt dat het doek niet meer in de noorderzijbeuk hangt, maar werd overgebracht naar het zijkoortje van Sint Norbertus¹⁸⁾. Later vernemen we dat het kunstwerk uit de kerk werd verwijderd omdat het dringend aan restauratie toe is¹⁹⁾. In de latere inventarissen van schilderijen komt Mabuses werk niet meer voor²⁰⁾.

Abdij van Tongerlo
B-3180 Westerlo

L.C. VAN DIJCK, O. Praem.

¹⁷⁾ Zie Emil MÖLLER, *Das Abendmahl des Lionardo da Vinci*, Baden-Baden, 1952, die een apart hoofdstuk wijdt aan de Tongerlose Avondmaal-kopie (Kap. VI, *Die Abendmahl-Kopie in Tongerlo*, p. 108-127). Hij geeft de afmetingen van het doek op p. 110. Opdrachtgever van dit werk schijnt Kardinaal George d'Amboise geweest te zijn. Het kwam in het bezit van de Antwerpse koopman Jean le Grand uit wiens nalatenschap het kunstwerk in 1545 (n. st.) werd aangekocht en op 3 februari van dat jaar naar Tongerlo overgebracht onder het abbatiaat van hogergenoemde abt Arnold Streymers.

¹⁸⁾ Niklaas Van der Meulen (†1723), secretaris en camerarius van prelaat Piëra, heeft de bijdrage over Tongerlo in Sanderus *Chorographia sacra Brabantiae* verbeterd, aangevuld en voortgezet (AAT, V, ms. 321). In zijn *Continuatio seu prosecutio Sanderi*, fol. 22, n° 8 schrijft hij: «Magna pictura in navi (*iam est in choro S. Norberti*, sed ante fuit ubi Coena iam videtur) picta est per magistrum Ioannem de Mabuse pro exemplari picturae positae in maiori altari Middelborgensi et Streymers illud exemplar obtinuit anno 1538 ab abbate.»

¹⁹⁾ In een niet gedateerde inventaris van de schilderijen die in het bezit zijn van de abdij, vermeldt Jozef Van der Achter (archivaris 1704-1707; prelaat 1725-1745) Gossaerts triptiek. Een latere hand heeft er de bemerking aan toegevoegd: «Haec pictura iacet et indiget reparatione» (AAT, IV, bundel 199, n° 20). Of de restauratie werd uitgevoerd hebben we niet kunnen achterhalen.

²⁰⁾ Adriaan Heylen, archivaris vanaf 1780, heeft de hogergenoemde '*Beschrijvinge*' kritisch bekeken en aangevuld. Bij de beschrijving van de taferelen die uitgebeeld zijn op de grisaille van Jan Gossaert heeft hij geen enkele toelichting gegeven over de toestand van het doek. In een lijst door hem samengesteld komt Jan Gossaert niet meer voor (AAT, IV, bundel 199, n° 24).